

WITTGENSTEININ KÄSITYS JUMALUSKOSTA JA SEN VARMUUDESTA

MATTI TANELA

Itävaltalais-englantilaisen filosofin Ludwig Wittgensteinin mukaan uskonnollinen usko on kaikkein lujinta ja järkkymätöntä uskoa.

Uskova on valmis uskonsa takia riskeeraamaan monia asioita, joita hän ei vaarantaisi muiden pätevästi perusteltujen asioiden takia.

Uskonnollisen uskon pohja on kapein mahdollinen, jolla kuitenkin voidaan kulkea. Wittgensteinin mielestä uskonto on itsenäinen elämänmuoto (Lebensform). Uskonnollinen kieli ei pyri ilmaisemaan havaittavaa maailmaa koskevia asioita eikä havaittavaa maailmaa koskeva tieto voi kumota eikä todentaa uskonnollisia uskomuksia.

Usko Jumalaan on mentaalista vakuuttuneisuutta eikä väitelauseiden analyysiin perustuvaa tiedon varmuutta.

Ludwig Wittgensteinin (1889–1951) mukaan uskovan ihmisen (*believer*) asenne uskoonsa eroaa perustavalla tavalla ei-uskovan asenteesta. Uskova ihminen on valmis riskeeraamaan uskonsa takia monia sellaisia asioita, joita hän ei olisi valmis vaarantamaan muiden hyvinkin perusteltujen asioiden takia. Hän on valmis ottamaan kierkegaardilaisen ”uskon hypyn” (*springet*) ilman ehdotonta varmuutta.

Uskovan ihmisen uskonnollinen usko (*faith*) Jumalan olemassaoloon, Jeesuksen ylösnousemukseen ja viimeiseen tuomioon on kietoutunut hänen koko elämäänsä toimien ohjenuorana, joka ohjaa ja säätelee sitä ja jolla on hänen elämässään kaiken kattava – elämää kannatteleva – rooli.

Ihmisellä on erilaisia uskomuksia. Niiden rooli ihmisen elämässä voidaan nähdä siitä, miten hän on sitoutunut niitä ilmaiseviin lauseisiin ja miten vankasti hän on valmis pysymään niiden takana ottamalla tiettyjä riskejä niiden takia. Wittgensteinin mielestä uskonnollista uskoa ei tule arvioida sellaisen järkevyyden perusteella, jota sovelletaan tavanomaisiin empiirisiin uskomuksiin. Väitelause ”Jumala on olemassa” ei voi olla väitelause empiirisiä tosiasioita ilmaisevassa kielipelissä. Näin ollen väitettä Jumalan olemassaolosta ei voida testata tai vahvistaa todeksi empiirisiä faktoja ilmaisevan kielipelin käytössä olevien todistepelien avulla. Uskonnollisessa uskossa ei ole pohjimmitaan kysymys perusteluista tai järkeilystä, vaan tahtomisesta (vrt. William James ”The Will to Believe” eli ”Tahto uskoa”) ja suostumisesta.

Kaikkein lujinta ja järkkymättömintä uskoa

Uskonnollinen usko voidaan oikeuttaa vain siihen liittyneen käytännön, elämän, avulla, jota se kannattelee. Intohimoinen ratkaisun tekeminen tällä tavoin ajateltuna ei ilmaise rationaalista ”kylmää viisautta” eikä empiiriseen tietämiseen liittyvää ”levollista varmuutta”. Wittgensteinin kirjan *Varmuudesta* sanoin: ”Voitaisiin sanoa: ”Tiedän’ ilmaisee levollisen varmuuden, ei enää taistelevaa varmuutta.” (V, 91, § 357.)

Sen sijaan pragmatisti William Jamesin (1842–1910) peräänkuuluttama uskonnollinen usko on enemmänkin taistelevaa ja intohimoista varmuutta kuin rationaalista ja levollista varmuutta. Wittgensteinin luonnehtii kirjassaan

Yleisiä huomautuksia uskonnollista uskoa seuraavasti: ”Rehellinen uskonnollinen ajattelijana on kuin nuorallatanssija. Hän näyttää kulkevan lähestulkoon ilmassa. Pohja hänen jalkojensa alla on kapein ajateltavissa oleva. Silti sillä voi todella kulkea.” (YH, 126.)

Wittgensteinin myöhäisfilosofiaa on pidetty tärkeänä, kun on tutkittu hänen uskontoa koskevia filosofisia käsityksiään. Tämä onkin totta, mutta hän esittää jo varhaisfilosofiassaan samankaltaisia näkemyksiä. Wittgensteinin kyllä luopui varhaiskauden tietyistä ajatuksistaan. Varhaiskauden kieliteorian sijaan tuli kielipeli (saks. *Sprachspiel*, engl. *language-game*). Wittgenstein ei enää uskonut, että kielen luonnetta voitaisiin tavoittaa pelkästään väitelauseiden ja todellisuuden suhteita tarkastelemalla. Sen sijaan hän painottaa kielen olevan tietyissä sosiaalisissa yhteyksissä ikään kuin sosiaalisten pelien välineenä. Sanojen merkitys saadaan selville tarkastelemalla niiden käyttöä eri sosiaalisissa tilanteissa. (Nordin 1999, 466; Sluga, 979–980.)

Vuodesta 1929 lähtien Wittgenstein ei kuitenkaan näytä oikein lainkaan muuttaneen uskonnollista uskoa, etiikkaa ja estetiikkaa koskevia näkemyksiään (Barrett 1991, xii–xiii.) Jo vuonna 1921 ilmestyneestä klassisesta teoksessaan *Tractatus Logico-Philosophicus* Wittgenstein viittaa uskontoon ainakin seuraavasti: ”Mistä ei voi puhua, siitä on vaiettava.” (T, 7.) ”Miten maailma on, on täysin yhdentekevää sille, mikä on korkeampaa. Jumala ei ilmesty maailmassa.” (T6.432.) ”Mystistä (*das mystische*) ei ole, miten maailma on, vaan että se on.” (T6.44.)

Wittgenstein ei suinkaan vaiennut uskonnollista uskoa ja Jumalaa koskevista kysymyksistä, vaikka hän näyttää vain viittaavan niihin *Tractatus*-teoksessa. Hänen näkemyksensä muistuttaa kirkkoisää, teologi-filosofi Aurelius Augustinuksen (354–430) teoksessaan *Tunnustuksia* esittämää näkemystä, joka kuuluu seuraavasti: ”[V]oi niitä, jotka vaikeenevat Sinusta sillä nekin, jotka puhuvat, ovat mykkiä.” (Augustinus 1981, 1,4.) Wittgenstein ajattelee niin, että voimme kuvailla pyhien ihmisten elämää, mutta emme voi kuvailla pyhyyttä tai Jumalaa sinänsä, *an sich*. Jumala on sanomaton (engl. *unsayable*, lat. *ineffabilis*).

Wittgensteinin mielestä uskonnollinen usko on luonteeltaan ”kaikkein lujinta uskoa” (*the fir-*

mest of all beliefs). Se ilmenee ennen kaikkea siinä, että ihminen uskaltaa sen perusteella tehdä sellaista, mitä hän ei uskaltaisi tehdä perusteilla, jotka ovat hänelle paljon paremmin perusteltuja. (LC, 54.) Uskonnollinen usko on ”järkkymätöntä uskoa” (*unshakeable belief*). Sille ei ole ominaista se, millaisia perusteita sille annetaan tai vedotaan-ko lainkaan tavanomaisiin uskomisen perusteisiin (*ordinary ground for belief*). Se on luonteelta kuitenkin sellaista, että se ohjaa ihmisen koko elämää. Mikään perustelu ei voi olla riittävän vakuuttava ja sitova, että se sellaisenaan saisi ihmisen uskomaan Jumalaan tai muuttamaan hänen elämänsä tämän uskon varassa.

Wittgenstein kritisoi roomalaiskatolista teologia, isä O`Haraa siitä, että tämä tekee uskonnollisesta uskosta, esimerkiksi uskosta viimeiseen tuomioon, tieteen tai tieteellisen kysymyksen (*a question of science*). Hän saa uskonnollisen uskon näyttämään järkevältä (*reasonable*). Jos joku on Wittgensteinin mukaan järjetön tai naurettava, niin se on juuri O`Hara, joka esittää tällaista. Wittgenstein arvostelee O`Haraa myös siitä, että tämä väittää, että kristinuskon perustuisi historialliseen perustaan samalla tavoin kuin tavanomainen uskomus (*ordinary belief*) historiallisiin tosiasioihin voisi olla niiden perustana. (LC, 57–58.)

Wittgenstein ei kuitenkaan kiellä sitä, että kristinuskolla on historiallinen perusta. Hän ajattelee, että uskonnollinen kieli ei pyri ilmaisemaan havaittavaa maailmaa koskevaa ja vastaavasti havaittavaa maailmaa koskeva tieto ei voi kumota eikä myöskään todentaa uskonnollisia uskomuksia. Wittgensteinin mukaan pyhät uskonnolliset kirjoitukset (esimerkiksi Raamattu) eivät puhu historian tapahtumista samalla tavalla kuin historiankirjoitus. Uskonnollisen uskon kannalta sillä ei olisi mitään merkitystä, jos kriittinen raamatuntutkimus osoittaisi evankeliumit täysin perättömiksi tarinoiksi, koska uskonto ei tarvitse tuekseen historiallisia todisteita. Wittgenstein selittää uskonnollisen uskon ja historiallisen tiedon suhdetta kirjassaan *Vermischte Bemerkungen* (suom. *Yleisiä huomautuksia*, 1979) seuraavasti:

”Kristinuskon ei perustu historialliseen totuuteen, vaan meillä on (historiallinen) tieto, joka sanoo: Usko! Mutta ei niin, että uskomme tämän tiedon sillä uskolla, joka on osa historiallista tietoaamme, – vaan: Usko myötä- ja vastoinkäymisessä, ja näin voit

tehdä vain tietynlaisen elämän tuloksena. Tässä Sinulla on tieto – älä suhtaudu siihen kuten muuhun historialliseen tietoon! Anna sille aivan eri sija elämässäsi. – Eikä tässä ole mitään paradoksaalista!” (YH, 72–73.)

Uskonnolliselle ihmiselle usko Jumalaan on sellainen pelastusvarmuus, jolla on hänen elämänsä ohjaava regulatiivinen voima. Wittgensteinin mukaan ei ole niin, että uskonnollinen usko ei ole järkevää, se ei edes ole olevinaan järkevää (*it doesn't pretend to be [reasonable]*). (LC, 58.) Wittgenstein ajattelee ranskalaisen matemaatikon ja filosofin Blaise Pascalin (1623–62) tavoin: ”*C'est le coeur qui sent Dieu, et non la raison*” (Sydän aistii Jumalan eikä järki). (Sitaatti von Wright 2002, 122.)

Jumalaa ei voi syyttää pahan olemassaolosta

Aidosti uskovalle ihmiselle mikään ei voi olla vastaesimerkki – ei edes pahan ongelma – Jumalan olemassaololle, koska Jumalan olemassaolo ei ole hänen ajattelussaan sellainen hypoteesi, jota voitaisiin koetella.

Pahan ongelma voidaan esittää monella tavalla, esimerkiksi seuraavalla tavalla:

1) Jumala on kaikkivaltias, kaikkitietävä, täydellisen hyvä, maailman luoja jne. (Tätä voidaan pitää kristinuskon Jumalan määritelmänä tai ainakin tässä relevanttina osana Jumalan määritelmää.)

2) Jos Jumala (1. lauseessa tai premississä kuvattuine ominaisuuksineen) on olemassa, hän estää tai poistaa (tarpeettoman) pahan.

3) Olen olemassa (tarpeetonta) pahaa (eli pahaa, jonka kaikkivaltias olento voisi estää, mutta ei estä sitä).

4) Siis ei ole olemassa Jumalaa (1. lauseessa kuvattujen ominaisuuksien kantajaa).

Pahan ongelmaa tai mitään muutakaan argumenttia ei tarkastella ilman, ettei pelissä olisi jotain maailmankatsomuksellisia sitoumuksia. Pahan ongelman esittäminen edellyttää monenlaisia sitoumuksia. Uskollisesti uskovalle ihmiselle, joka siis puhuu Jumalasta uskonnollisessa merkityksessä, kaiken keskustelun ja argumentaation lähtökohtana on se, että Jumala on olemassa. Tällaiset varmuudet, uskonnolliseen elämänmuotoon kasvamisen välityksellä opitut ja omaksutut perusvaakaumat, mahdollistavat kielen merkityksellisen

käytön. Pahaa koskevien premissien uskottavuutta arvioidaan tällaista elämänmuodon määrittämää taustaa vasten. (Pihlström 2010, 190, 194.)

Uskovan ihmisen ja hänen elämänsä näkökulmasta on selvää, että jokin lähtöoletuksista (1–3) pitää kieltää. Voidaan myös täysin kyseenalaistaa ihmisen mahdollisuus arvioida järjen avulla Jumalan toimintaa. Uskova ihminen saattaa huomauttaa, että on mielestöntä arvioida ja tuomita Jumalaa hyvästä ja/tai pahasta. Jumala on suvereeni ja ihminen mitätön hänen rinnallaan. Tätä Raamatun Jobin kirjan kertomus korostaa. Ei ole Jobin eikä kenenkään muunkaan ihmisen tehtävä kyseenalaistaa Jumalan toimia. Hän on oikeudenmukaisuuskriteereiden tuolla puolen. Jumalan hyvyys on inhimillisen hyvän ja pahan erottelun arvioinnin ulottumattomissa. (Pihlström 2010, 189–191.)

Uskonnollinen usko mentaalista vakuuttuneisuutta

Wittgensteinin uskonnollista uskoa koskevassa käsityksessä on yhteistä Immanuel Kantin (1724–1804), William Jamesin, Søren Kierkegaardin (1813–55) ja Blaise Pascalin näkemysten sekä erityisesti John Henry Newmanin (1801–90) ajatusten kanssa. Newman puhuu vuonna 1870 ilmestyneessä klassisessa teoksessaan *The Grammar of Assent* (Suostumisen tai myöntymisen kielioppi) intellektuaalisesta mielenkyvystä (*illative sense*) käyttää muistoja, todennäköisyyksiä, miellelyhtymiä, todistusaineistoja ja vaikutelmia ymmärtääkseen, tehdäkseen johtopäätöksiä ja uskoakseen spontaanisti ilman eksplisiittistä analyysia. (Küng 1980, 532.) Wittgensteinin mukaan usko Jumalaan on juuri tällaista mentaalista vakuuttuneisuutta eikä propositionaalista eli väitelauseiden analyysiin perustuvan tiedon varmuutta.

Kiinnostava kysymys, joka liittyy tähän on se, mitä uskonnollinen usko vaatii sen ulkopuolisilta asenteilta tai uskomuksilta. D.Z. Phillips (1934–2006) ja eräät muut wittgensteinilaisen uskonfilosofian myöhemmät edustajat ovat ajatelleet, että uskonnollisen uskon näkökulmasta on samantekevää, mitä uskova ihminen ajattelee Jumalan olemassaolosta uskonnollisen elämänmuodon (*Lebensform*) ulkopuolella tiedettä tai filosofiaa harjoittaessaan. Phillips ja hänen kannattajansa väittävät, että uskova ihminen voi olla evidentialis-

tin tai fideistinen teisti, agnostikko tai jopa tieteellinen ateisti, jonka mukaan tieteellisen maailmankuvan omaksuneen on järkevää ja perusteltua uskoa, ettei Jumalaa ole olemassa. (Sihvola 2011, 65.)

Wittgenstein ei kuitenkaan ajatellut tällä tavoin. Hän ajatteli myös myöhäiskaudellaan loogisen empirismin perinnettä seuraten, että todennettavuus määrittelee tieteen käyttämien lauseiden merkityksen. Jumalan olemassaoloa koskevat väitteet ja muut uskontoon liittyvät ilmaukset ovat todentamattomia ja mielettömiä. Niiden käytöstä pitäisi tieteessä luopua. Tämän takia ei ole samantekevää, mitä uskova ihminen ajattelee Jumalasta tiedettä harjoittaessaan. Wittgensteinin mukaan hänen tulee olla radikaali agnostikko, joka pidättäytyy kokonaan jumalakäsitteen käytöstä, koska se jää periaatteellisista syistä tieteellisen kielen ulkopuolelle. Uskova ihminen ei voi olla teisti mutta ei myöskään ateisti. Väitelause ”Jumala on olemassa” on yhtä mieleton kuin väitelause ”Jumala ei ole olemassa”. Wittgensteinilainen uskova ihminen ei voi siis tiedettä tehdessään uskoa, että Jumala on olemassa tai että Jumala ei ole olemassa. (Sihvola 2011, 65.)

Myöhemmässä wittgensteinilaisessa uskonfilosofiassa on alettu ottaa huomioon myös mahdollisuus, että Jumalan olemassaoloon ja muut vastaavat teismiin liittyvät väitelauseet olisivat mielekkäitä sananmukaisesti tulkittuina tieteen näkökulmasta. Jos korostetaan tieteen ja uskonnon itsenäisyyttä, on luontevaa ajatella, että uskonnon näkökulmasta on samantekevää, mitä tieteessä ajatellaan Jumalan olemassaolosta. (Sihvola 2011, 66.)

Knuuttilan wittgensteinilaisen fideismin kritiikki

Simo Knuuttila kritisoi kirjassaan *Järjen ja tunteen kerrostumat* (1998) wittgensteinilaisen uskonfilosofian ja muidenkin uskonnollisen uskon autonteorioiden näkemystä, jonka mukaan uskonnollisen uskon ulkopuoliset uskomukset olisivat täysin merkityksettömiä uskonnon kannalta tarkasteltuna. Knuuttilan mukaan wittgensteinilaisen fideismin virhettä voisi kuvata siten, että siinä näkemyksessä on ensin kyllä oikein todettu, ettei uskonnollisen kielen tehtäviin kuulu minkään todis-

tekielipellisä testattavien väitteiden esittäminen – tämän ajatellaan merkitsevän, että uskonnollinen usko on täysin itsenäinen suhteessa sen ulkopuolisiin asenteisiin tai uskomuksiin. Knuuttila eksplikoi aihetta edelleen ja analysoi, miksi uskonnollinen usko ei ole täysin autonominen. Se näkyy esimerkiksi siinä, että jos henkilön käsitys todellisuudesta on ateistinen eli hän uskoo, ettei Jumalaa ole olemassa, hänen olisi ristiriitaista käyttää uskonnollista kieltä, jossa kiitetään, rukoillaan tai jollakin muulla tavoin puhutellaan Jumalaa. Se olisi ristiriitaista, koska henkilö olisi silloin tekemisissä olion kanssa, jonka kanssa hän ei voisi olla kanssakäymisessä. (Knuuttila 1998, 187.)

Knuuttilan mukaan uskovan ei tarvitse kuitenkaan ajatella ei-uskonnollisella tavalla tai tietävänsä, että Jumala on olemassa. Uskova ihminen voi olla agnostikko, joka ei ole ei-uskonnollisesti vakuuttunut Jumalan olemassaolosta, mutta pitää sitä periaatteessa mahdollisena. Uskova toivoo, että Jumala on olemassa ja vaikuttaa maailmassa. Uskonnollista kieltä käyttämällä ja kulttuuriin osallistumalla uskova myös ilmaisee, että hän sitoutuu toimimaan sen mukaisesti. Knuuttila pyrkii löytämään kolmannen vaihtoehdon autonomia- ja integraatioteorioiden väliltä. Hän kutsuu sitä *presuppositio-vaihtoehdoksi*. Sitä siis voidaan pitää lähinnä oikeana kuvauksena uskonnollisen uskon ja sen ulkopuolisten uskomusten tai asenteiden välisistä suhteista. Tämän näkemyksen mukaan uskonnollinen usko on suhteellisen itsenäistä tiedollista maailmankatsomuksesta, mutta uskovan on kuitenkin ajateltava, että teistisen jumaluskon peruslausumien mukaisten ajatusten toteutuminen maailmassa on periaatteessa mahdollista ja toivottavaa. Knuuttilan mielestä uskonnollinen kieli ja usko edellyttävät siis varsin vähän niiden ulkopuolisilta uskomuksilta. Hän toteaa, että on mahdollista kuvata, miten kristillisesti toivovan elämänmuoto eroaa uskonnollisesti neutraalin agnostikon elämästä. Mutta siitä hän ei ole varma, pitäisikö ateistisesti toivovan agnostikon elämänmuodon erota uskonnollisesti ja ateistisesti neutraalin agnostikon elämästä. (Knuuttila 1998, 188–191; Sihvola 2011, 66–67.)

Knuuttila näyttää olevan aivan oikeassa siinä, että Wittgenstein erottaa liian jyrkästi toisistaan uskollisen uskon ja tiedollisen maailmankatso-

muksen. Uskonto ei taida olla *sui generis* tai ei ainakaan sellainen itsenäinen elämänmuoto kuin Wittgenstein esittää. Paremminkin voisi sanoa, että uskonto on suhteellisen itsenäinen elämänmuoto, jolla on omat erityispiirteensä, mutta uskonto ei kuitenkaan ole ”suljettu järjestelmä”, vaikka sillä onkin osaltaan oma sisäinen kielipelinsä, uskonnollinen kielioppinsa, jolla se ilmaisee oman erityisluonteensa ja -sanomansa. Toisaalta voisi sanoa, että Wittgenstein näyttää olevan oikeassa siinä, että uskonnollisen uskon ja tieteen yhteensovittaminen ei ole vakaumukselliselle uskovalle ihmiselle välttämättä mikään ongelma. Hän voi ajatella, että hänen uskonsa Jumalaan on kaikesta huolimatta ja ehdottomasti hänen koko elämänsä tärkein asia. Uskova ei ole valmis luopumaan uskostaan minkään vastaväitteen tai vastatodistusaineiston perusteella edes siitä huolimatta, vaikka Wittgenstein ja Uuden testamentin heprealaiskirjeen (Hepr. 10:31) kirjoittaja ajattelevat: ”On kauheaa joutua elävän Jumalan käsiin.”

Uskon mielekkyyttä

Wittgensteinin näkemys uskonnollista uskosta näyttää säilyneen suhteellisen muuttumattomana hänen varhaisfilosofisesta kaudestaan lähtien aina elämänsä loppuun saakka. Hänen mukaansa uskonto on *sui generis* ja itsenäinen elämänmuoto, jota ei pidä arvioida sen ulkopuolisin, tieteellisin tai muunlaisin, kriteerein. Nimittäin Wittgensteinin sanoin ”Jumala ei ilmesty maailmassa.” Jumalaan uskomisessa on kysymys intellektuaalisesta mielenkyvystä, mentaalista luottamuksesta ja vakuuttuneisuudesta. Uskova ihminen käyttää esimerkiksi erilaisia muistoja, todennäköisyyksiä, assosiaatioita, todistusaineistoja ja vaikutelmia ymmärtääkseen, tehdäkseen johtopäätöksiä ja uskoakseen Jumalaan spontaanisti ilman tieteellistä analyysia.

Wittgensteinille uskonnollinen usko on jaakobinpainia Jumalansa kanssa. Hänen Jumalansa on ankara vanhatestamentillinen tuomari eikä uusi-testamentillinen rakastava ja armollinen taivaallinen isä. Wittgensteinin mielestä Jumalan olemassaoloa koskevat väitteet ja uskonnolliseen uskoon liittyvät ilmaukset ovat todentamattomia ja mielettömiä, mutta siitä huolimatta tai sen takia on mielekästä uskoa Jumalaan. Hän ajattelee siis la-

tinankielisen teologian isän Tertullianuksen (noin 160 – noin 225) tavoin, joka totesi *Credo, quia absurdum* (uskon, koska se on mielettöntä). Tertullianuksen mukaan Jumalaan uskomisen on järjen perusteella absurdia. Hän sanoi uskovansa Jumalaan juuri sen takia eikä siitä huolimatta, että ihmisjärki pitää Jumalan olemassaoloa mahdottomana. Saman ajatteluperinteen jatkaja Kierkegaardin ohella on Wittgenstein.

Kirjallisuus

- Augustinus, Aurelius (1981). *Tunnustukset*. Suom. Otto Lakka. Helsinki: Sley-kirjat.
- Barret, Cyril (1991). *Wittgenstein on Ethics and Religious Belief*. Oxford: Blackwell.
- Knuutila, Simo (1998). *Järjen ja tunteen kerrostumat*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 215. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- Küng, Hans (1980). *Does God Exist? An Answer for Today*. (Alkuperäisteos: *Existiert Gott?*, 1978.) Transl. Edward Quinn. New York: Doubleday & Company, Inc.
- Nordin, Svante (1999). *Filosofian historia. Länsimaisen järjen seikkailut Thaleesta postmodernismiin*. (Alkuperäisteos: *Filosofins historia*, 1995.) Suom. Jukka Heiskanen. Liitteenä Ilkka Niinluodon katsaus filosofiaan Suomessa. Oulu: Pohjoinen.
- Pihlström, Sami (2010). *Uskonto ja elämän merkitys*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 267. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- Sihvola, Juha (2011). *Maailmankansalaisen uskonto*. Helsinki: Otava.
- Sluga, Hans (1999). Wittgenstein. Teoksessa Robert Audi (toim.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Työriina, Reijo (1984). *Uskon kielioppi. Uskonnollisten väitteiden ja käsitteiden luonne Ludwig Wittgensteinin myöhäisfilosofian valossa*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 141. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- Von Wright (2002). *Elämäni niin kuin sen muistan*. (Alkuperäisteos: *Mitt liv som jag minns det*, 2001.) Suom. Iiro Kuuranne. Helsinki: Otava.
- Wittgenstein, Ludwig (1978). *Lectures and Conversation on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. Toim. Cyril Barret. Oxford: Blackwell. = LC
- Wittgenstein, Ludwig (1979). *Yleisiä huomautuksia*. (Alkuperäisteos: *Vermischte Bemerkungen*, 1977.) Suom. Heikki Nyman. Georg Henrik von Wrightin esipuhe: Wittgensteinin suhteesta aikaansa. Suom. Heikki Nyman. Porvoo: WSOY. = YH
- Wittgenstein, Ludwig (1997) *Tractatus Logico-Philosophicus eli Loogis-filosofinen tutkielma*. (Alkuperäisteos *Tractatus Logico-Philosophicus*, 1921.) Suom. Heikki Nyman. Porvoo: WSOY. = T
- Wittgenstein, Ludwig (1999). *Varmuudesta*. (Alkuperäisteos: *Über Gewissheit – On Certainly* 1969.) Suom. Heikki Nyman. Porvoo: WSOY. = V
- Wittgenstein, Ludwig (2011). *Ajatusliikkeitä. Päiväkirjat 1930–1932 & 1936–1937*. (Alkuperäisteos: *Denkbewegungen. Tagebücher 1930–1932 & 1936–1937*. Toim. Ilse Somavilla, 1997.) Suom. Tommi Uschanov. Tampere: niin & näin -kirjat. = AL

Kirjoittaja on kasvatustieteen tohtori, filosofian maisteri ja teologian maisteri sekä lukion opettaja ja pappi.

AVAIMESI MUINAISEN INSTITUUTION HISTORIAAN

TILAA NYT - WWW.PAAVI.FI